

Особливості концепції

громадянського суспільства в політико-правовій думці України кінця XIX – початку XX ст.

В. І. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор Національної академії внутрішніх справ

Розглядаються ознаки громадянського суспільства, обґрунтовані вітчизняними політико-правовими мислителями кінця XIX – початку XX ст. Акцентовується увага на проблемах взаємодії держави і суспільства, самоуправління, автономії, федералізму, «громадівського соціалізму», солідарності інтересів та можливості реалізації прав і свобод людини.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, самоуправління, солідарність, свобода.

Рассматриваются признаки гражданского общества, обоснованные отечественными политико-правовыми мыслителями конца XIX – начала XX в. Акцентируется внимание на проблемах взаимодействия государства и общества, самоуправления, автономии, федерализма, «громадовского социализма», солидарности интересов и возможности реализации прав и свобод человека.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, самоуправление, солидарность, свобода.

We consider the characteristics of civil society, informed by domestic political and legal thinkers of the late XIX – early XX century. Attention is focused on the problems of interaction between state and society, government, autonomy, federalism, «socialism» solidarity of interests and feasibility of human rights and freedoms.

Keywords: *civil society, the state government, solidarity, freedom.*

Концепція громадянського суспільства розвивалась від елементарних понять, за допомогою яких розмежовували суспільні і приватні справи, до однієї із центральних проблем політико-правової думки. На довгому шляху від Давньої Греції і античного Риму, де ототожнювали суспільство і державу, до сучасної наукової концепції можна простежити чіткі ознаки громадянського суспільства. В економічній сфері – це різноманітні форми власності, у т. ч. приватна власність, яка сприяла створенню структур громадянського суспільства, незалежних від держави. В політичній сфері – наявність правової держави, яка зв'язана законами, нею ж створеними, непорушність прав і свобод людини, розвинене самоврядування. У духовній сфері – плюралізм ідеологій і свобода інформації, пріоритет загальнолюдських цінностей, рівні можливості для всіх. Можна зазначити, що громадянське суспільство – це особливий характер економічних, політичних, духовних, моральних умов життя, що сприяють вільній реалізації приватних інтересів індивідів [1, с. 9].

Теоретичне обґрунтування ідей громадянського суспільства в Україні можна спостерігати, починаючи з праць політико-правових мислителів епохи Відродження (або ренесансного гуманізму),

що охоплює в Україні історичний період з середини XIV до кінця XVII ст., та Просвітництва, ідеологія якого набула широкого розповсюдження з кінця XVIII ст., коли гостро постала проблема нерівності між людьми. Виходячи з уявлення про людину як визначальну мету і найвищу цінність суспільства, гуманізм проголошує критерієм оцінки соціальних інститутів їх можливість забезпечити благо людини, створити умови для вивільнення її можливостей. Гуманісти висунули ідею антропоцентризму, згідно з якою людина уявлялася центром буття і метою Всесвіту. Вони проголошували право людини на задоволення земних потреб; ними утверджувались ідеї свободи особистості і справедливого суспільного ладу [2, с. 144]. З таких позицій досліджувались проблеми права, держави, громадянського суспільства.

Більшість політико-правових мислителів доби Просвітництва розглядали громадянське суспільство як сферу, що відокремлена від держави, як інститут, у якому громадяни створюють об'єднання та асоціації згідно з їхніми власними інтересами і потребами. Українські просвітники пов'язували ідею прав людини з ідеями свободи, рівності, справедливості, які повинні утвердитись у громадянському суспільстві. Поглиблювалось розуміння свободи як філософської і правової категорії, свободу почали розглядати як свободу вибору, свободу думки та совісті, як особисті і політичні права.

XIX століття сприйняло від Просвітництва ідею прогресу, поступального руху людства від нижчих форм цивілізації до більш високих і досконалих її форм. Спираючись на раціональну філософію XVIII ст., прогресивні політико-правові мислителі XIX ст. відстоювали вимоги свободи особи, рівності лю-

дей, пріоритету загальнолюдських цінностей, непорушності закону, відповідальності держави перед своїми громадянами, її зв'язаності правом, безпеки особистості, вільного підприємництва, невтручання держави в економічні відносини, тобто основоположні принципи правової держави і громадянського суспільства.

Істотний внесок у розробку концепції громадянського суспільства було зроблено вченими-юристами, філософами права, які досліджували загальнотеоретичні проблеми держави і права. Так, відомий представник філософсько-правової думки в Україні і Росії Памфіл Данилович Юркевич (1827-1874 рр.), досліджуючи державу, орієнтувався на розкриття зв'язків між державою і суспільством. Державу розглядав як особу, що відсторонена від приватних інтересів, тим самим підкреслював, що й суспільство є відносно самостійним. Політичне життя, на його думку, не повинно поглинати життя соціальне, а контроль з боку держави за будь-якими проявами індивідуальності не повинен бути повним і безумовним. Держава є творінням суспільства, тому вона повинна виправдовувати його сподівання, бути йому моральною опорою, захищати від зла [3, с. 79]. Разом з тим підкреслював, що держава не покликана охороняти всіх від будь-якого зла. Вона хоч і має право визначати права всіх, але не всі права. Тим самим мислитель позначав межі втручання держави в особисте життя людини, насамперед у сферу моральності і в сферу суспільних відносин [3, с. 55, 56].

На думку П. Д. Юркевича, людина може існувати лише як моральна особистість, що поважає людську гідність іншої людини, поважає чужі права і виконує свої обов'язки, вносить мир і злагоду у відносини людей, має інші позитив-

ні якості. Саме моральні особистості складають суспільство. Моральна особистість – це не одинична істота, а цілісне творіння, яке у взаємодії з державою представляє суспільство. З одного боку, особистість підпорядкована суспільству, а з іншого – створюються умови для проявлення її індивідуальності. Водночас П. Д. Юркевич переконаний, що не лише суспільство і особистість, а й держава та особистість можуть перебувати у стані гармонічної взаємодії, коли кожна з них виконує свої обов'язки [4, с. 254].

Проблеми громадянського суспільства досліджував Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895 рр.) – український історик, публіцист, основоположник політичної науки в Україні. Свою політичну програму він виклав у роботі «Вільний Союз – Вільна Спілка» (1884 р.), яка стала конституційним проектом для майбутньої демократичної федеративної держави. Ідеї громадянського суспільства обґрунтовував також у працях «Внутрішнє рабство і війна за визволення» (1877 р.), «Передне слово до «Громади» (1878 р.), «Чудаські думки про українську національну справу» (1891 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893 р.) та ін.

Розвиток суспільства, на думку М. П. Драгоманова, йде від індивіда до об'єднання індивідів і далі, до створення національних та світової спілок добровільних об'єднань індивідів – громад. Стратегічна мета розвитку людства – це забезпечення умов для вільної самореалізації особистості. Мислитель спирався на тезу, що всі люди від природи прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, а й до спілкування та об'єднання, в якому вказані інтереси можуть бути реалізовані. Основні форми таких об'єднань – громада і товариство. Перша, в розу-

мінні М. П. Драгоманова, – це об'єднання вільних людей. Головна її відмінність від держави полягає у тому, що вона добровільно об'єднує вільних індивідів, а взаємовідносини між ними регулюються переважно засобами морального впливу. Громада не може силою нав'язати свою волю будь-кому із своїх членів. Тільки переконання, апеляція до розуму і совісті завжди були допустимими засобами нав'язування волі колективу одній особі. Громадський устрій є оптимальною формою поєднання особистих та групових інтересів, свободи індивіда та спільного обов'язку [5, с. 71, 72].

Будучи лідером лівого крила Київської громади, М. П. Драгоманов активно пропагував концепцію т. зв. громадівського соціалізму, що засновувався на спільній власності на землю тих людей, які на ній працюють. Вихідними точками його концепції стали ідеї громадянських свобод і децентралізації, оскільки саме централізм Російської імперії вважав найбільшим злом на шляху до справжнього конституційного ладу.

Найкращим показником рівня суспільного розвитку М. П. Драгоманов визнавав добробут і щастя індивіда. Саме людина – основа соціального устрою, найвища цінність. Але її свободу заперечує і обмежує держава. У такій ситуації гарантом прав людини може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада). Громадянське суспільство у М. П. Драгоманова еволюціонує від первісного роду і племені завдяки розуму, сім'ї, матеріальному виробництву, класовій боротьбі і природним шляхом досягає своєї політичної форми – громади. Держава ж нав'язується людській громаді зверху як зовнішнє, штучне утворення. Тому головною ідеєю конституційного проекту, розробленого М. П. Драгомановим, є перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де укра-

їнці створюють громаду – «Вільну спілку», що ставить за мету політичне, економічне і культурне звільнення не лише українського народу, а й «іншоплеменних колоній», які мешкають серед нього, шляхом поєднання інтересів різних національностей [6, с. 170].

Федералізм у розробці М. П. Драгоманова став не стільки формою територіального устрою, скільки головним способом взаємозв'язку суб'єктів політичної дії – індивідів, їх об'єднань, держави, міждержавних союзів – сутність якого полягала в їх рівноправності. Федералізм мав для М. П. Драгоманова особливе значення, – більш глибоке, ніж уявлення про можливу децентралізацію Російської імперії. Аналізуючи тенденції суспільного розвитку Європи, він виступав за демократичну децентралізацію, яка передбачала встановлення місцевої автономії та самоврядування. Мета федералістичної концепції вченого – досягнення громадянського суспільства, свободи особистості, тобто федералізм був не лише принципом рівноправного співіснування нації і не стосувався лише внутрішньої розбудови територіального устрою [5, с. 73].

У М. П. Драгоманова федералізм має два суспільно-історичні аспекти: федерація вільних громад (громадівський соціалізм) і федерація автономних земств і країв, як засіб буржуазно-демократичних перетворень. Мислитель мало цікавився організацією центральної влади, оскільки вважав її справою другорядною. Основну увагу він зосереджував на вирішенні проблеми надання широким народним масам можливості безпосереднього впливу на законодавчу і виконавчу владу у державі. У проекті М. П. Драгоманова держава будується не від центру, який має визначати права громад і ступінь децентралізації самоуправних одиниць, а навпаки, він хоче поста-

вити центр у безпосередню залежність від місцевого самоуправління [7, с. 23]. Всі його зусилля були спрямовані на те, щоб досягти передачі якомога більшого обсягу управлінських функцій від держави до органів громадського самоуправління, інститутів громадянського суспільства. Відповідно держава виступає у М. П. Драгоманова «як вільна спілка» локальних самоуправ, кожна з яких зокрема і всі разом складають основу державного життя, а центральна влада – це тільки доповнення до самоуправної влади [8, с. 235]. Самоврядування розглядав як основу руху до повної справедливості, до соціалізму. Але при цьому суспільство повинно прагнути і до загальногромадянської мети – охорони особистої гідності громадянина.

До розробки окремих аспектів громадянського суспільства вдавався відомий український письменник, публіцист і політико-правовий мислитель Іван Якович Франко (1856-1916 рр.), зокрема у працях «Про соціалізм» (1878 р.), «Чого хоче «Галицька робітничка громада?»» (1881 р.), «Свободная Россия» (1889 р.), «Соціалізм і соціал-демократія» (1897 р.), «Що таке поступ» (1903 р.), «Свобода і автономія» (1907 р.) та ін. Мислитель був переконаний, що у майбутньому над народом «не буде управи згори», що сам народ (громада) буде управляти собою. «Майбутній устрій, отже, буде базуватися на якнайширшій самоуправлінні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів ... справжня свобода без солідарності існувати не може. Девізом найвищої історичної еволюції буде: солідарність і свобода» [9, с. 452]. Політичну ж свободу мислитель розумів як відсутність політичного тиску згори на народ, відсутність держави як сили при-

мусу, відсутність і управління згори, лише сам народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам освічується і сам захищається.

Виходячи із такого розуміння свободи, держава, у тогочасному значенні цього слова, на думку І. Я. Франка, залишитись не може. Він переконаний, що держава, як взагалі всяке правління, що базується на гнобленні, не може мати місця в майбутньому суспільства. Її місце всюди заступить «адміністрація суспільних витворів», вибрана всіма членами общини, повіту і т. д. [9, с. 452]. Визначаючи значення громади у політичному житті, І. Я. Франко писав: «Коли кожний повіт, кожний край, кожна держава складається з громад сільських чи міських, то все одно перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, краями, повітами, повинна бути така, щоб добре упорядкувати і мудрим правами якнайліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривалий» [10, с. 180].

Реалізацію на практиці ідеї громадянського суспільства І. Я. Франко пов'язував із встановленням соціалістичного ладу. Ідея соціалізму, за його словами, передбачає загальну свободу всіх людей, їх рівність не тільки перед законом, а й рівність у суспільстві, яке кожному дає однакову можливість користуватися всіма інституціями. «Ідея соціалізму прагне, зрештою, до найтіснішого збратання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними; прагне тим самим до зниження всякого підданства, всякої політичної залежності, всякого уярмлення одного народу іншим і до ліквідації воєн як таких, що чужі людській при-

роді, бо знищують поступ, здичавляють людину» [11, с. 50].

Концепція громадянського суспільства перебувала в центрі уваги Максима Максимовича Ковалевського (1851-1916 рр.) – українського і російського правознавця, соціолога, історика та етнографа. До цієї концепції він звертався у своїх працях «Общинне землеволодіння: причини, хід і наслідки його розкладу» (1879 р.), «Сучасний звичай і давній закон» (1886 р.), «Походження сучасної демократії» (1895 р.), «Вчення про особисті права» (1906 р.), «Загальне конституційне право» (1909 р.), «Загальне вчення про державу», «Соціологія» (1910 р.) та ін.

М. М. Ковалевський запропонував варіант вирішення однієї із проблем класичного лібералізму – подолання суперечностей між рівністю і свободою. Поняття рівності він замінив поняттям справедливості і солідарності. Під суспільною солідарністю розумів насамперед факт соціального життя, що утвердився в боротьбі із внутрішньою небезпекою і зовнішніми ворогами. Це також суспільні порядки, інститути, що певною мірою визначаються ідеологічними та моральними факторами.

Його концепція солідарності поєднувала в собі вимогу захисту особи та її прав з утвердженням колективістських основ буття людства. М. М. Ковалевський писав: «Вікова еволюція принципу солідарності показує це розширення замирення в середовищі, в якому засади змагальності змінюються правлінням солідарності» [12, с. 104]. Його вчення про солідарність є дуже важливим для усвідомлення сутності громадянського суспільства.

М. М. Ковалевський критикував «поліцейську державу» – державу, яка вважає можливим і необхідним втручання у різні сфери особистої діяльності в інтере-

сах опіки індивіда. Відносини між державою і особою він розглядав у контексті еволюції об'єктивної індустріальної культури. Остання заснована на поділі праці. Поряд з державою, за словами М. М. Ковалевського, продовжують існувати інші «общежительные» союзи, які в різний час здійснювали ті функції, які тепер перейшли до держави. Ці союзи – сім'я, рід, община, різні спілки у вигляді гільдій, цехів, церкви – звужували сферу самодіяльності вільних проявів окремого індивіда. Тут виникає питання, чи не розширюється сфера індивідуальної свободи з розширенням функцій держави, оскільки розширення меж впливу держави відповідно звужує межі впливу, втручання у життя особистості, сім'ї, церкви та інших союзів (тобто – елементів громадянського суспільства) [13, с. 215]?

Посилаючись на дослідження Л. Дюгі, М. М. Ковалевський доводив, що суспільна солідарність вступає у конфлікт з поняттям формальної свободи і вимогою державного невтручання. Держава має забезпечити фізичний і розумовий розвиток громадян, надати їм можливість повного привласнення продуктів праці, або «інтегрального» користування продуктами власної праці [14, с. 139]. Водночас М. М. Ковалевський наголошував, що не слід змішувати поняття про відносини держави і особи, індивіда з питанням про державне втручання у різні сфери суспільного життя. Він дійшов висновку, що з успіхами громадянськості зростає і втручання держави і що причиною його розширення є, з одного боку, ускладнення суспільних відносин, а з іншого – поступове прийняття на себе державою тих завдань, які раніше виконували такі суспільні союзи, як сім'я, рід, община, церква тощо. Із цього випливає, що розширення меж державного втручання не завжди рівнозначно обмежен-

ню свободи індивіда і звуженню сфери громадянського суспільства.

До проблем громадянського суспільства звертався також Богдан Олександрович Кістяківський (1868-1920 рр.) – видатний український і російський правознавець, філософ та історик. У своїх працях «На захист права» (1909 р.), «Сутність державної влади» (1913 р.), «Наші завдання» (1913 р.), «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права» (1916 р.) Б. О. Кістяківський виступив як один із найбільш яскравих вітчизняних представників доктрини правової держави.

Б. О. Кістяківський розглядав солідарність не як причину виникнення держави, а як її наслідок, як результат діяльності держави. Адже саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібно, важливо і є цінним для всіх. На його думку, держава сама собою є найбільш всеохоплюючою формою солідарності і водночас вона веде до створення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності. Правова держава обов'язково передбачає широкі суспільні та народні організації, завдяки яким зростає і її власна організованість.

Б. О. Кістяківський доводив, що держава, як єдиний творець правових норм, сама змушена їх дотримуватись. Із розширенням сфери панування права, «конституційна або правова держава завдяки своїй природі, перетворюючи всі свої відносини на правові, поступово цілком проймається правом і перетворюється на суто правове явище» [15, с. 349]. Основними принципами конституційної або правової держави він вважав такі: обмеженість і підзаконність державної влади; визнання невід'ємних прав і недоторканності особи; панування об'єктивного права; солідарність народу і влади; примирення соціальних про-

тилежностей; суспільний або народний характер правової державної організації; усунення анархії, дезорганізації. Завдання правової держави полягає у здійсненні солідарних інтересів людей. «Загальне благо – ось формула, яка коротко виражає задачі і цілі держави» [15, с. 324]. Сприяючи росту солідарності між людьми, держава облагороджує і звеличує людину. Вона дає їй можливість розвивати кращі сторони своєї природи та здійснювати ідеальні цілі.

Отже, головний принцип правової або конституційної держави полягає у тому, що державна влада у ній обмежена – діє в певних межах, які не повинна і правовим чином не може переступити. Обмеженість влади створюється визнанням за особистістю невід'ємних прав. Б. О. Кістяківський наголошував, що у правовій або конституційній державі вперше утворюється певна сфера «самовизначення і самовираження» особистості, в яку держава не має права втручатися. Він розмежовував власне сферу держави і громадянського суспільства, яка створюється поза державною регламентацією, на розсуд особистості, виходячи з її невід'ємних прав. Вказані права не створені державою, а безпосередньо надані особистості. Серед цих прав – свобода совісті, свобода слова, спілок, зібрань. Вчений наголошував, що всі ці права і багато інших були б ілюзією, якби не було встановлено недоторканності особи [13, с. 237].

Розглядаючи проблему прав людини і громадянина, Б. О. Кістяківський обґрунтовував думку, що саме окремо взята людина є найбільш сильною протиположністю державі. Це пояснюється тим, що окрема людина є, з певної точки зору, єдиною цілком реальною підставою будь-якого суспільного і державного життя. Не кожна людина здатна протиставити себе державі, а лише та, в якій пробуди-

лось усвідомлення свого «я», своєї особистості. Таке пробудження усвідомлення особистості у членів суспільства є необхідною умовою для переходу від абсолютно-монархічної до конституційної держави. Воно призводить до того, що особистість починає протиставляти себе державі, а разом з тим і відстоює перед нею свої інтереси і права.

Органи державної влади дійсно зв'язані законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. Тільки маючи справу з уповноваженими особами, які можуть пред'явити правові претензії до самої держави, державна влада змушена незмінно дотримуватись законів. Лише за таких умов ідея громадянського суспільства може стати реальністю.

Надзвичайна складність і навіть суперечність взаємовідносин, що складаються між особистістю і суспільством, змушувала політико-правову думку вирішувати питання – що є самоціллю, а що засобом – особистість чи суспільство. Б. О. Кістяківський вважав, що за своїм формально-логічним смислом ці два твердження несумісні одне з одним. Жодний компроміс і жодне примирення між ними шляхом середнього еkleктичного рішення неможливі. Разом з тим не можна прийняти одне з них і відхилити інше, не схибивши при цьому проти наукової істини. Оцінивши їх значення у сфері не з формально-логічних співвідношень, а реального життєвого процесу, ми повинні, навпаки, визнати істинними ці два твердження. «Самоціллю є однаково і особистість, і суспільство» [15, с. 302].

Б. О. Кістяківський наголошував, що свого повного розвитку правова держава досягає за високого рівня правосвідомості народу і його почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування

правового порядку і державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що турбота про державну і правову організацію покладена на сам народ, вона є дійсно організованою, тобто упорядкованою державою [15, с. 333].

Таким чином, у політико-правовій думці України XIX ст. ідея громадянського суспільства виявилась тісно пов'язаною з проблемами демократизації суспільства, розв'язання національного питання. Ідеї федералізму, автономії, децентралізації, «громадівського соціалізму» і самоуправління стали відмітною ознакою вітчизняної концепції громадянського суспільства. Надзвичайно цінний внесок у розробку цієї концепції належить прихильникам доктрини правової держави, які довели соціальну обумовленість прав людини, обґрунтували дієві способи забезпечення свободи, акцентували увагу на необхідності зв'язаності держави правом та визначили засоби зв'язування органів держави як носіїв централізованої соціальної влади, довели безпосередній зв'язок правової держави і громадянського суспільства, необхідність досягнення солідарності між людьми, рівноваги людини, суспільства і держави, як умови їх безконфліктного розвитку.

Як бачимо, політико-правова теорія XIX ст. була тісно пов'язана з соціологією, що прагнула знайти структурний зв'язок політико-правових інститутів з явищами соціального життя, які впливають на функціонування державного механізму. Вчені-юристи сходились на тому, що розвиток громадянського суспільства не повинен здійснюватись за рахунок послаблення держави або усунення її від виконання своїх завдань. Лише зміцнення легітимних органів державної влади сприяє стабільності суспільства, збереженню законності і правопорядку.

Список використаної літератури

1. Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые проекты. – М. : Академический правовой университет, 2005. – 118 с.
2. Кирилюк Ф. І. Політологія Ренесансу : навч. посіб. – К. : Знання, 2000. – 200 с.
3. Юркевич П. З рукописної спадщини. – К. : КМ Akademia, 1999. – 332 с.
4. Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности : моногр. / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины ; [Научн. ред. д. ю. н., проф. О. Ф. Скакун]. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 304 с.
5. Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.
6. Мироненко О. М. Драгоманов Михайло Петрович // Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 169-172.
7. Потульницький В. А. Історія української політології. (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К. : Либідь, 1992. – 232 с.
8. Коцур А. П. Ідеї державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 423 с.
9. Франко І. Програма галицьких соціалістів // Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К. : Наукова думка, 1976-1988. – Т. 45. – С. 448-464.
10. Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? // Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К. : Наукова думка, 1976-1988. – Т. 44, кн. 2. – С. 175-180.
11. Франко І. Що таке соціалізм? // Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К. : Наукова думка, 1976-1988. – Т. 45. – С. 44-55.
12. Ковалевский М. М. Общее конституционное право. Ч. I и II. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. – Ч. I. – 386 с.
13. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – 351 с.
14. Осипов И. Д. Философия русского либерализма (XIX – начало XX вв.). – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1996. – 209 с.
15. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 7-414.